

Віктор Гудзь

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

Тема розглянута на основі комплексу доступних історичних джерел із врахуванням новітніх досягнень історичної науки. Визначено особливості формування наукового дискурсу з історії голоду 1932-1933 років на першому історіографічному етапі та уточнено його хронологічні межі.

Ключові слова: історіографічний етап, формування наукового дискурсу, голод 1932-1933 років, Україна.

Віктор Гудзь

НАЧАЛЬНЫЙ ЭТАП ИССЛЕДОВАНИЯ ГОЛОДОМОРА В УКРАИНЕ

Тема рассмотрена на основе комплекса доступных источников с учетом новейших достижений исторической науки. Определены особенности формирования научного дискурса по истории голода 1932-1933 годов на первом историографическом этапе и уточнены его хронологические рамки.

Ключевые слова: историографический этап, формирование научного дискурса, голод 1932-1933 годов, Украина.

Victor Gudz

THE INITIAL STAGE OF RESEARCH OF THE FAMINE IN UKRAINE

The theme is discussed on the basis of available historical sources, taking into account the latest achievements of historical scholarship. The main features of the origin and formation of a scientific discourse on the history of the famine of 1932-1933 in the first stage of historiography and are specified its chronological limits.

Key words: historiography stage, the formation of academic discourse, the famine of 1932-1933, Ukraine.

За даними Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького, яка разом з Інститутом історії України та Фундацією українознавчих студій Австралії оприлюднила бібліографічний по-

кажчик публікацій про голодомор 1932 – 1933 років, за відомостями подібного покажчика, виданого в Ужгороді в 2004 р., а також за підрахунками професора Ярослава Калакури, в період з 1932-го по 2007 р. в Україні і світі опубліковано понад 13 тис. документальних збірників, колективних та індивідуальних монографій, дисертаційних робіт, наукових і газетних статей, матеріалів міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій, навчальних посібників, публіцистичних творів, спогадів очевидців, статей українознавчого характеру. З них близько 5 тис. публікацій є науковими або науково-популярними [7]. Ще кілька тисяч публікацій вийшло у світ за 2007-2009 рр., коли з ініціативи Президента України була розгорнута широка кампанія з відновлення історичної пам'яті про одну з найбільших трагедій братського народу.

Таким чином, жодна подія світової історії не викликала за останні три десятиліття такого пильного інтересу дослідників, як голод 1932-1933 рр. в Україні або – за визначенням Джеймса Мейса – Голодомор. Ця обставина диктує необхідність історіографічного осмислення проблеми голодомору як історичного явища, тобто комплексного аналізу наукових здобутків і сучасного стану її дослідження в цілому і окремих питань, у тому числі таких, як початок наукового вивчення цієї катастрофи.

Перші ґрунтовні спроби систематизації та аналізу вітчизняних і зарубіжних публікацій з цієї тематики зроблені відомими істориками Дж. Мейсом [35], В. Савельєвим [21], В. Марочком [13], Я. Калакурою [7]. У них простежені загальні історіографічні тенденції у історичній науці, окремі напрями й результати досліджень цієї важливої теми, але ці статті так само як і публікації Л. Гриневич [33], В. Гудзя [5], В. Калініченка і Є. Яценко [8], К. Назарової [14], П. Ящука [27] та ін. істориків, не вичерпують того обсягу і глибини проблематики, які диктує сьогодення суспільна та наукова дійсність. Це визнає і автор спеціальної монографії з теми Георгій Касьянов [8], який, як і більшість інших дослідників, акцентує увагу на здобутках і втратах сучасної історіографії.

Враховуючи інтегруючу функцію та фахові завдання історіографії, у цій публікації ставимо за мету аналіз публікацій з історії голодомору в Україні на першому історіографічному етапі для більш повного з'ясування генези і розвитку дослідження теми, набутків і прорахунків дослідників, глибшого розуміння історії і перспектив подальших наукових розвідок.

На думку Я. Калакури, основними критеріями історіографічної періодизації є поява якісно нових підходів до дослідження причин і масштабів або їх нового трактування й оцінювання, вагоме збагачення джерельної бази, застосування досконаліших дослідницьких методів і створення на цій основі узагальнюючих праць [7]. Враховуючи ці критерії, в нагромадженні знань про голодомор 1932-1933 років простежується щонайменше три періоди, кожен з яких, окрім спільних ознак, має свої особливості.

Перший історіографічний етап, на наш погляд, охоплює 1933 – 1950-ті роки. Його особливість полягала в тому, що, попри всі намагання сталінського режиму приховати злочин, світова спільнота дізналася про нього, і засудила його комуністичних організаторів та ідеологів, сконструйовану ними винищувальну систему. Символічно, що початковий і кінцевий рубежі цього періоду співпадають із знаковими політичними подіями в світовій і українській історії: це закінчення масової і форсованої насильницької колективізації сільського господарства, припинення політики українізації та доведення до самогубства кількох її чільних провідників, початок масових репресій щодо української інтелігенції, встановлення одноособового режиму Сталіна в СРСР і Гітлера в Німеччині, утворення Ліги Націй. З іншого боку, саме в рік 20-річчя трагічної дати, в 1953 р., не стало головного керманіча голодомору Й. Сталіна й одного з чільників репресивного режиму Л. Берії, ХХ з'їзд КПРС (1956 р.) засудив культ особи Сталіна і заявив про деякі його злочини, полегшився доступ до деяких радянських архівів, а українські наукові центри на цей час перебралися з Європи за океан. Вказані чинники сприяли росту якості досліджень теми у наступні історіографічні періоди.

Як справедливо наголошує В. Савельєв, пріоритет у розробці наукових проблем голоду 1932-1933 рр. в УРСР належить представникам зарубіжної історіографії [21, с. 85]. Разом з тим першими історичними джерелами про штучний голодомор послужили численні свідчення очевидців трагедії, яким вдалося перебратися через Збруч.

Напередодні засідання Ліги націй у 1933 р. і кілька місяців по тому періодична преса в Галичині, в країнах Центральної та Західної Європи оперативно інформувала населення та політиків про голод в Україні. Газети «Діло», «Свобода», «Тризуб», «Мета», «Новий час», «Гуртуймося» опублікували у той час близько півтори

сотні статей [11, с. 125]. У них вперше засвідчено обставини катастрофи українського села, проблему селян-утікачів, які опинилися в Польщі, Румунії, Болгарії, Австрії, рух опору селян в Україні, випадки канібалізму, наводилися факти визнання факту голоду Сталіним, вказувалося на роль П. Постишева в організації голоду, названо політичні причини трагедії [25]. У безіменній статті з промовистою назвою «Нищать українську націю. Боронімося!», вміщеній у львівській газеті «Нова зоря», читаємо: «Східна сторона Збруча виглядає на справдішну воєнну лінію, за котрою фізично винищують наш нарід до самого кореня» [15]. Вже у 1933 р., як видно із назв і змісту статей О. Шульгина, С. Русової, О. Наріжного та інших емігрантів, з'явилися свідчення про втрати від голоду до 10 млн. жертв, а також тлумачення про його штучне походження та про більшовицьку політику геноциду [3, с. 94 – 103].

Крім преси та дипломатичних каналів, інформація про голод в Україні надходила на Захід через українських емігрантів, які отримували листи від родичів. Деякі звернення опубліковані у згаданих збірках дипломатичних документів та окремі публікації послань у державні інстанції Заходу українських католиків [34]. У посланні Української Національної Ради в Канаді до прем'єр-міністра Великої Британії Р. Макдональда є характерні для розуміння причин трагедії рядки: «Причина голоду – не в поганих врожаях, а в брутальній політиці московських керівників, які, з огляду на потребу у зерні для експорту, та щоб звести баланс бюджету, безжалісно забирають останнє від селян...» [6, с. 77].

27 вересня 1933 р. представник уряду УНР та історик О. Шульгин звернувся з листом до голови 14-ї Асамблеї Ліги Націй Ватера, вимагаючи створення міжнародної комісії для розслідування наслідків голодомору, призупинення експорту хліба з СРСР. «Сотки тисяч, мільйони чоловіків, жінок і дітей жорстоко страждають від цього нещастя й мруть у великих кількостях, – наголошував Шульгин. – Нашій багатій країні загрожує винародовлення, бо пустіють цілі села, що вмерли або залишені селянами, які пішли в світ шукати хліба» [26, с. 209]. Тоді ж представники Українського громадського комітету рятунку України (УГКРУ) добилися розгляду питання голодомору на закритому засіданні Ради Ліги Націй. Однак через позицію великих держав справа обмежилася слуханнями і була передана до Міжнародного Червоного Хреста. На думку представника УГКРУ М. Рудницької тоді «українське

громадянство, що проживало поза владою Москви, бій за правду про Великий Голод програто»[20, с. 32].

Першою ластівкою наукового осмислення драматичної події українськими емігрантами стала брошура С. Корбута «Україна в огні» (1936) [11], в якій на основі документальних свідчень висвітлювалася географія голоду й однозначно говорилося про його замовно-штучний характер.

Але, як зауважує В. Марочко, «в плані науково-ідеологічного осмислення» українська політична еміграція під час голодомору 1932-1933 рр. була менш активною, ніж у роки голоду 1921-1923 рр. 20-х рр. [13, с. 126]. До середини 50-х рр. українська історична наука в діаспорі переймалася переважно проблемами періоду Гетьманщини, революції та визвольних змагань, а питання соціально-економічної історії, колективізації, голоду, через брак історичних джерел, як правило, залишалися поза увагою.

Між тим світ знав про голодомор 1932-1933 рр. завдяки його свідкам, а також журналістам, дипломатам, політичним і громадським діячам країн Заходу. Інформації у пресі там з'явилися ще до 1933 року. Газети «Манчестер гардіан», «Нью-Йорк таймс», «Нью-Йорк геральд триб'юн», «Дейлі телеграф», «Фігаро», «Нойс цюріхер цайтунг», «Стампа» та ін. систематично повідомляли від своїх кореспондентів у Москві, власних урядовців та звернень української політичної еміграції про небувалий в історії голод в Україні і на Кубані.

Так, генеральний секретар Європейського конгресу національностей Ліги націй, почесний секретар Міжконфесійного та міжнародного комітету допомоги голодуючим регіонам Росії Евальд Амменде проінформував громадськість про тяжке становище голодуючих в Україні у консервативній лондонській «Таймс» [28]. У 1935 р. вийшла його книга про голод в Україні, яка була передрукована англійською мовою в 1936 р. [29]. Вона справила позитивний вплив на подальше вивчення катастрофічної ситуації, що склалася в українському селі у 1933 р.

Відомий репортер «Манчестер Гардіан» М. Маггерідж у своїй статті і книжці, користуючись свідченнями очевидців голоду, розповів читачам правду про лихоліття на Україні і Північному Кавказі, за що поплатився посадою кореспондента в Москві [36]. Містять певну інформацію про голод в Україні і його наслідки також публікації С. Велса та В. Ганта. Автори зауважують штучний характер голоду.

Кореспонденти С. Бертіллон та П. Беранд у липні – серпні 1933 р. писали про голод в Україні на сторінках французьких центральних газет [30]. Всього за 1933 рік тільки в англомовних, французькомовних та німецькомовних газетах Європи було надруковано понад шістдесят кореспонденцій про голод в СРСР.

Артур Кестлер після відвідин голодуючої України розповів про побачений людомор і, в знак протесту проти дій радянських комуністів, вийшов з компартії [22].

Одна з найбільш зважених оцінок масштабного лиха тієї пори належить московському кореспонденту англійських газет Вільяму Чемберліну. Свої враження від відвідин у 1933 р. України і Північного Кавказу Чемберлін виклав у окремій книзі. Автор розповів про перепони для журналістів, що бажали відвідати зону голоду, яка охоплювала, на його думку, райони із населенням до 60 млн. чол. Він вважав, що трагедія мала штучний характер і оцінює кількість померлих від голоду не менше 3-4 млн. чоловік [31].

Деякі із зарубіжних журналістів, як, наприклад, В. Дюранті («Нью-Йорк Таймс») офіційно не визнавали сам факт голоду. Проте в приватній бесіді у жовтні 1933 р. з керівниками посольства Великої Британії Дюранті заявив, що населення України внаслідок голоду скоротилося на 4-5 млн., а загальна кількість жертв голодомору – до 10 млн. [39, р. 310].

Італійський королівський консул С. Граденіго, який перебував на Україні тривалий час, вбачав у голоді цілеспрямований геноцид українців. «Напевно необхідно зліквідувати українську проблему протягом кількох місяців, з жертвою від 10 до 15 мільйона осіб» – припускав цей дипломат [4, с. 38]. Він наводив чимало жаклих деталей про складні умови життя міського населення, про терор, розв'язаний проти селянства, про їх ставлення до представників влади. Давній знайомий Миколи Скрипника, американець А. Тавдул, після відвідин України приводив у газеті «Нью-Йорк американ» цифри померлих від голоду на Україні і Північному Кавказі в оцінці В. Балицького і М. Скрипника: понад 8 млн. чол. [37].

Повоєнна зарубіжна історіографія голоду поповнилася виданою у Мюнхені у 1948 р. «Білою книгою» Р. Паклена, в котрій використано масив офіційних радянських документів і свідчень очевидців, яким вдалося втекти з СРСР. У праці аргументовано викривався імперіалістичний характер політики московського Центру відносно національних республік, доводилася спланованість

комуністичною владою голодної смерті мільйонів українських селян [17].

За винятком виходу в світ нових книг В. Чемберліна та А. Кестлера [32], історіографія голоду 1932-1933 рр. поповнилася переважно вихідцями з України. Вийшли спогади свідків трагедії та наукові праці, що спиралися на них. Серед них англomовні видання документального характеру – двотомник «Біла книга чорних справ Кремля» за ред. С. Підгайного, свідчення очевидця О. Воропая «В дев'ятім колі», збірник до 55-ї річниці трагедії, сама назва якого трактує комуністичний голодомор як геноцид, а також авторське дослідження Ф. Пігідо-Правобережного [38]. Оpubлікована низка спеціальних праць про голод і репресії 30-х років українською мовою, у яких відзначав штучний характер голодомору [24]. Так, автори статті у канадському часописі «Нові дні» І. Розгін та В. Розгін підкреслювали: «Причиною голоду був фактор, що досі в історії нечуваний – сама влада» [19, с. 10].

У перші післявоєнні роки емігранти оприлюднили нові подробиці очевидців голоду, зокрема, про жахи виморювання голодом в окремих регіонах УРСР і Кубані у 1932-1933 роках, про факти канібалізму і трупoidства серед божеволіючого селянства, про знущання комуністичної влади над конаючими українськими селами і станицями [1].

У публікаціях наводилися відомості, що підтверджують вибірко-вий характер голодомору, націленого на українські анклав-и і за адміністративними межами республіки. Як писав свідок подій К. Омелянович, «по всій Старобільщині, від Рубіжної до Мілової, від Уразового до Луганська, як і по всій Україні, трупом лежав колись працюючий люд» [16]. О. Кейс уточнював, що у 1932-1933 роках: «в Старобільщині вимирали майже поголовно всі села» за винятком тих, де жили переселенці з Московщини – Астраханка, Воробйовка, Новоказанка та ін. [10]. Взагалі із повідомлень втікачів з України складалося враження про намагання Москви шляхом геноциду замінити українську людність російською. Переселенчий комітет у Москві масово заселяв росіянами вимерлі села на Харківщині, Полтавщині, Дніпропетровщині, Донеччині, Луганщині та ін. областях.

Проте, як відзначали очевидці подій, нерідко доведені до відчаю люди повставали проти ненависних грабіжників. Ті, хто вижив, незважаючи на терор влади, зустрічали переселенців негостинно. Як згадає В. Петрівський, на Харківщині українці «пускали

під насип» потяги з новими господарями (під Мерефою), палили садиби, засмічували колодязі і подекуди, як у Якимівському районі, змушували їх повертатися в Росію [18].

Крім публіцистичних матеріалів і свідчень очевидців голоду, які розкрили страшні факти цього всіляко приховуваного в СРСР і замовчуваного в світі геноциду, зарубіжна історіографія голоду, насамперед емігрантської групи, поповнилася у післявоєнні роки аналітичними та узагальнюючими роботами наукового характеру. Їх автори зосередилися переважно на дослідженні причин, характеру і наслідків трагедії.

Так, у вересні 1951 р. одним із перших у Європі обгрунтував свої докази продуманості і підготовленості Кремлем українського геноциду Павло Маляр. Його стаття була надрукована в часописі «Українські вісті», що виходив у Новому Ульмі [12]. Він вказував на відверто завищений для України план хлібозаготівель, на введення «законом про 5 колосків» кари за збір колосків навіть після зняття урожаю, на збройну охорону хлібосховищ, причому, як ніколи до цього, із собаками, на відбирання у 1932-1933 рр. у людей навіть спеченого хліба, на відсутність голоду на російських етнографічних теренах тощо. Висновок дослідника категоричний: «Щоб винищити українську націю, підтяти українські сили в корені, і був організований голод – всеохоплюючий терор і тотальне народовбивство в Україні» [12].

Вагомий вклад у розробку історії України і, зокрема, голодоморів вніс український канадець, виходець із Полтавщини Дмитро Соловей. Спочатку у 1952 р. у книзі «Стежками на Голготу» він увів до наукового обігу численні спогади свідків голоду в УРСР [22]. Одним із перших серйозних наукових історичних та історіографічних досліджень трагедії України 1932-1933 років, зроблених за океаном, була його праця «Голгота України», 15-й і 16-й підрозділи якої присвячені подіям голоду і розкуркулення. Вона вийшла друком у Канаді у рік 20-річчя голодомору. Автор прийшов до висновку, що «...голод 1932-1933 рр. був пляново підготовлений і здійснений в цілковито задовільних природніх умовах, і що основна мета його запровадження (як і дикунські перед тим методи «розкуркулювання») була – терор і помста українському непокірному народові...» [23, с. 179-180].

Книга Д. Соловея підсумувала здобутки першого етапу дослідження теми і, за рівнем наукового аналізу та узагальнень, які ви-

значали національно-спрямований характер голодомору в Україні, заклала початки наступного історіографічного періоду.

Аналіз публікацій про Великий Голод в УРСР, які з'явилися у 30-ті – на 50-ті рр. XX ст. дає підстави зробити наступні висновки.

По-перше, можна виділити початковий хронологічний етап дослідження проблеми українського голодомору, який охоплює 1933 – 1952-роки. Цей етап обумовлений специфічними політичними умовами роботи українських науковців в еміграції та західних журналістів, які побували в СРСР, та початковим рівнем історіографічного осмислення проблеми. Саме на цьому етапі закладено джерельну та історіографічну бази дослідження замовчуваної в Радянському Союзі теми голоду 1932-1933 років.

По-друге, особливість цього етапу полягає в тому, що надбанням громадськості стали переважно спогади окремих свідків голоду – втікачів з Великої України – і публікації в періодичних виданнях кореспондентів, які побували в СРСР під час голоду. Відповідно, публікації про голод на цьому етапі здебільшого відзначаються полемічним характером, політизацією, що пояснюється і авторством – часто свідками подій, – і хронологічною близькістю трагедії, і браком документальних джерел внаслідок недоступності радянських архівів. Крім того, публіцистичні твори антирадянської (антиросійської) спрямованості не стільки намагались встановити об'єктивну істину, скільки переслідували наявні групові потреби, на основі яких створювався новий топос ідентичності. Формування нової ідентичності відбувалося на основі пригаманного школі М. Грушевського уявлення про одвічну боротьбу українського народу за збереження своєї самобутності. Паралельно з цим спостерігається закріплення за радянською владою статусу головного ворога.

По-третє, історична тематика голоду розвивалися переважно в рамках публіцистичного дискурсу української діаспори. У цей період не було опубліковано глибоких аналітичних робіт з теми західними вченими. Серед причин «непопулярності» теми голоду 1932-1933 років у західній історіографії, зокрема, зосередженість на історії СРСР, упередженість щодо «українського націоналізму» тощо. Давалося взяти і заперечування голоду Радянським Союзом та політика замовчування трагедії урядами провідних держав Заходу, зацікавлених у СРСР як союзнику у боротьбі з нацизмом і фашизмом.

Щодо змістовного наповнення, то голод 1932 – 1933 рр. визнавався як злочин радянської влади, але ще не робилися спроби його інтерпретації як акту геноциду. Подібна ситуація спостерігалась і в національній історіографії, яка, в умовах замовчування Голодомору, у 1940 – 1950-х рр. проходила початковий етап свого становлення. Як відзначив Василь Марочко, у ґрунтовних монографічних дослідженнях М. Федана, Н. Полонської-Василенко, М. Прокопа голод 1932 – 1933 рр. подавався у загальноісторичному контексті і так само не розглядався як геноцидне явище [13].

Саме на цьому тлі почали розвиватися різного роду віктимні сюжети, що символізували нищення складових українського націоналізму. Головним досягненням дослідників теми на початковому етапі її вивчення стали висновки про штучний і спрямований характер голодомору 1932-1933 років в Україні в річищі імперської національної політики комуністичної партії (Р. Паклен, П. Маляр), і в якості помсти селянству за опір колективізації (Д. Соловей). Деякі дослідники вперше відзначили специфіку продовольчої політики партії в Україні і на Кубані в порівнянні з іншими регіонами СРСР, що дало їм підстави стверджувати про геноцид щодо українського населення (П. Маляр, К. Омелянович, О.Кейс).

Зрештою, зміна політичного клімату після смерті Сталіна, поступове розширення джерельної бази і певні наукові здобутки на першому етапі дослідження теми зумовили вихід на нову якість наукового аналізу і синтезу в осмисленні подій 1932-1933 років у наступні роки.

Джерела та література:

1. Б. К. 1930-1933 роки на Таращанщині / Б. К. // Новий шлях. – 1948. – Ч. 64; Литвинский А. Сила правды / А. Литвинский // Новое русское слово. – 1949. – С. 3; Славутич Яр. П'ять людодів і сто родин, засланих на Сибір (1933-й рік у межах однієї сільради) / Яр Славутич // Наш вік. – 1949. – Ч.18-19; Документи про советське народовбивство // Народна воля. – 1950. – Ч.10.
2. Галій М. Організований голод в Україні 1932-1933 / М. Галій. – Чикаго; Нью-Йорк, 1968. – 40 с.
3. Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: Бібліографічний покажчик / Вид. М. Коць. – Одеса; Львів, 2001. – 656 с.
4. Граденіго С. Звіт Консула Італії в Харкові від 31 серпня 1933 р. // Куліш А. Книга пам'яті українців / А.Ф. Куліш. – Вид. 3, доп. – Х. : Провсвіта, 2000. – 59 с.; (Бібліотека молодого українця. Фундація Юрія Борця).

5. Гудзь В. Причини та характер голоду-геноциду в УРСР 1932-1933 років у зарубіжній історіографії XX століття / Віктор Гудзь // *Nad Wisla I Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszlosc i terazniejszosc. Seria: Systemy Miedzynarodowe I Globalny Rozwoj / Над Дніпром І Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність. Серія: Історія, Міжнародні системи та глобальний розвиток.* – №2-3. – Київ-Торунь, 2003-2004. – С.365-380.

6. Золоті ворота. Часопис для українців за кордоном. – К., 1993. – Вип.4.

7. Калакура Я. Українознавчий погляд на голодомор 1932 – 1933 років як геноцид українського народу [Електронний ресурс] / Я. Калакура // Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1209>.

8. Калініченко В. Історіографія голодомору 1932 – 1933 років в Україні / В. Калініченко, Є. Яценко // *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків.* – К.; Нью-Йорк, 2000. – С.15 – 26.

9. Касьянов Г. *Danse macabre: голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)* / Георгій Касьянов / Ін-т історії України НАН України. – К.: Наш час, 2010. – 271с.

10. Кейс О. По сторінках російської преси / О. Кейс // *Свобода.* – 1952. – Ч. 47.

11. Корбут С. Україна в огні. На основі документів / С. Корбут. – Львів, 1936. – 32 с.; (Дешева книжка: Двотижневик; Ч. 19-20).

12. Маляр П. Голод на Україні в 1932-33 рр. / П. Маляр // *Українські вісті.* – 1951. – Ч. 74.

13. Марочко В. І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932-1933 рр. в Україні / В. І. Марочко // *Український історичний журнал.* – 2003. – №3. – С.125 -144.

14. Назарова К. В. Концепція Голоду-геноциду як феномен інтелектуальної культури української діаспори (1960-1980-х рр.) / К. В. Назарова // *Історичний збірник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького: випуск 1.* – Мелітополь: Вид. МДПУ ім. Б.Хмельницького, 2013. – С.82-91.

15. Нищать українську націю. Боронімося! // *Нова зоря.* – 1933. – 25 травня.

16. Омелянович К. Справжня мета організації Старобільської округи 1933 р. / К. Омелянович // *Свобода.* – 1951. – Ч.164.

17. Паклен Р. «Біла книга»: Національна і соціальна політика Советів на службі московського імперіалізму. На основі автентичних урядових советських документів / Р. Паклен. – Мюнхен: Укр. політик, 1948. – 220 с.

18. Петрівський Володимир. Рожеві окуляри й тверда дійсність / Володимир Петрівський // *Свобода.* – 1952. – Ч.119.

19. Розгін І. Голод в Україні як біологічне і соціальне явище / І. Розгін, В. Розгін // Нові дні. – Торонто. – 1953. – Ч.41, червень.

20. Рудницька М. Боротьба за правду про великий голод / М. Рудницька // Статті. Листи. Документи. – Львів: Вид-во «Місіонер», 1998. – 844 с.

21. Савельєв В. Л. Трагедія українського народу у висвітленні зарубіжної історіографії / В. Л. Савельєв // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів [кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг]. – К.: Політвидав України, 1990. – С.85-108.

22. Соловей Дмитро. Артур Кестлер про голод на Україні в 1932-1933 рр. // Дмитро Соловей. Стежками на Голготу. – Скрантон, 1952. – Ч.1. –С. 52-54.

23. Соловей Дмитро. Голгота України. Московсько-окупаційний терор в УРСР між першою й другою світовою війною / Дмитро Соловей. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 288 с. (Репринт).

24. Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932-33 рр. // Українські вісті. – 1950. – Ч.ч. 10, 11; Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Створений советською Москвою штучний голод в Україні 1932-33 рр. / М. Вербицький. – Лондон: ДОБРУС, 1952. – 112 с.; Осьмачка Т. План по двору / Тодось Осьмачка. – Торонто, 1951; Правобережний Ф. (Пігідо Ф.). 8,000,000: 1933-й рік на Україні / Ф. Правобережний. – Вінніпег, 1951.

25. Тризуб. – 1933. – Ч.ч. 2-3, 41, 48; Діло. – 1932. – 29 грудня; 1933. – 12 лютого, 21 травня, 16 жовтня; Новий час. – 1933. – 28 серпня, 19 жовтня.

26. Шульгин Олександр. Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині / Олександр Шульгин. – Париж, 1934. – 352 с.

27. Яшук П. Маловивчені аспекти геноциду голодомору в Україні / П. Яшук // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 217 – 234.

28. Ammende E. Famine in Rusia // Times / E. Ammende. – 1933. – 12 June.

29. Ammende E. Muss Rusland Hungern? Menschen und Volkerschicksale in der Sowjetunion / E. Ammende. – Wein, 1935.

30. Berand P. La Famine en Ukraine // Le Temps / P. Berand. – 1933. – 22 Juill; Bertillon S. L'effroyable Detresse des Popylations de L'Ukraine // Le Matin / S. Bertillon. – 1933. – 29 Aout.

31. Chamberlin W. Russia's Yron Age / W.Chamberlin. – Boston: Little, Brown and Co, 1934 – 400 p.; Визвольний шлях. – 1988. – Кн.10 (487). – С.1257.

32. Chamberlin W. The Ukraine. A Submerged Nation / W. Chamberlin. – New York, 1944; Arthur Koestler. The Yogi and the Commissar / Arthur Koestler. – New York: The Macmillan company, 1945. – 247 p.

33. Grynevych L. The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development / L. Grynevych // *Harriman Review*. – 2008. – Vol. 16, No. 2. – P 10 – 20.

34. Krawchuk A. Protesting the Famine: The Statement of the Ukrainian Catholic Bishops in 1933 / A. Krawchuk // *Journal of Ukrainian Studies*. – Winter, 1983.

35. Mace J. The Politics of Famine: American Government and Press Responses to the Ukrainian Famine, 1932-1933 / James Mace // *Holocaust and Genocide Studies*. – 1988, April.

36. Muggeridge M. The Soviets and the Peasantry: Observer's Notes. I: Famine in North Caucasus // *Manchester Guardian* / M. Muggeridge. – 1933. – 25 Mar.; Muggeridge M. Winter in Moscow / M. Muggeridge. – Boston: Little, Brown and Co, 1934.

37. *New York American*. – 1935. – 18-19 Aug.

38. Pigido-Pravoberezhny F. The Stalin Famine. – London, 1953; *The Black Deeds of the Kremlin. A White Book*. (ed. S.Pidgainy) – Toronto. – 1953, 1955; Woropay O. *The Ninth Circle: In Commemoration of the Victims of the Famine of 1933*. – 1953, Cambridge, MA. – 1983; *Genocide in the USSR: Studies in Group Destruction*. – Munich, 1958.

39. United States. Commission on the Ukraine Famine. Investigation of the Ukrainian Famine, 1932-1933: Report to Congress. – Washington, D. C. Government Printing Office, 1988. – 524 p.